

Бірінші тарау

VI–IX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

§1. ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ (552–603 жылдар)

Тақырыпты оқу барысында:

- Түрік қағанатының қалыптасу тарихын білесіндер;
- мемлекеттің құрылуы мен нығаюының себебін түсінесіндер;
- қағанат, ашина, ел, бұдун, бек, ер, этникалық сана-сезім ұғымдарымен танысасындар. Оқиғалардың өзара байланысы арқылы Түрік қағанаты құрылуының тарихи маңызын анықтайдындар.

Түрік қағанатының құрылуы. Қытай деректері бойынша түркілер алғашқы қезде Қытай шегарасының батысында, Алтай тауларының етегінде өмір сүрді. Кейін түрік тайпаларының көсемі Бумынның басшылығымен иеліктерін Хуанхэ жағалауларына дейін кеңейтті. Батыс Қытай билеушісі жақын қоныстанған түркілер жайлы дерек жинай бастайды. Бұл деректер түрік тарихының ерте кезеңі туралы негізгі білім көзіне айналды. Қытай деректерінде түркілерге қатысты алғашқы мәліметтер **542 жылдан** бастап кездеседі. Түркілер жужан қағанына салықты темір түрінде төлеген.

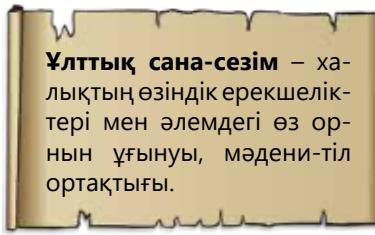
«Түрік» сөзі «*берік, күшті*» деген мағынаны білдіріп, билік етуші ашина өuletіне байланысты айтылды. Кейін олардың қарамағындағы барлық тайпалардың ортақ атауына айналды.

Бұл тайпалардың біраз бөлігі *теле* деп аталды.

Жужандардың тепкісін көрген түркілер оларға қарсы бас көтере бастайды. Бумын қалың қолмен жужандарға шабуыл жасайды. **552 жылы** жужандар өскері талқандалады. Бумын түркі елінің қағаны болып жарияланды. Орталық Азиядағы жаңа мемлекет – *Түрік қағанаты* осылай пайда болды.

Түркілер қандай оқиғаға байланысты және Қытай жылнамаларында алғаш қашан атаптывын анықтаңдар.

Түрік қағанатының құрылу барысын түсіндіріндер. Түрік қағанаты қашан және қай жерде құрылды?



Ұлттық сана-сезім – халықтың өзіндік ерекшеліктері мен әлемдегі өз орнын ұғынуы, мәдени-тіл ортақтығы.

қазіргі Қазақстан, Орталық Азия аумағын бағындырып, Еділ мен Солтүстік Кавказға шықты.

Түркілер қашан және неліктен жүжандарға қарсы көтерілді? (Ұлттық сана-сезім ұғымын пайдаланыңдар).

Түрік қағанатының негізін қалаушы Бұмын қайтыс болғаннан кейін билікке келген **Мұқан қаған** (553–572 жылдар) жүжандарды талқандауды аяқтайды.

Түрік қағанатының нығаюы. Мұқан қаған түркілердің Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдегі үстемдігін бекітті. **Иштеми (Істеми)** қаған

Кытай жылнамаларындағы деректер бойынша Мұқан қаған «шегара (Ұлы қорған) сыртындағы барлық иеліктердің зәресін ұшырды». VI ғасырдың 60-жылдары Түрік қағанаты сол кездегі ірі мемлекеттер – Византия, Иран, Қытаймен өзара қарым-қатынас жасады. Түрік

қағанаты нығайған кезінде (**VI ғасырдың 70-жылдары**) Маньчжуриядан Босфорға дейінгі жерді алғып жатты. Иштеми қаған түсында түркілер өскери жағынан қуатты империяға айналды.

Жужан мемлекеті V ғасырда Монголия мен Батыс Маньчжурия аумағында көшпелі тайпалар одағынан құрылған. Түркілер талқандаған жүжандардың бір бөлігі Корея мен Солтүстік Қытайға, басқалары – батысқа қоныс аударды.

Түркілердің батысқа жылжуы тек жауап алушылық қана емес, түркі тайпаларының ірі көші-қонына ұласты. Жергілікті тайпалар түркілерден құралған мемлекетке қосылды немесе Шығыс Еуропаға қарай жылжыды.

VI ғасырдың 80-жылдарының соңында түркілер Парсы елімен одақтасты. Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азиядағы қуатты әфталиттер мемлекетін талқандады. Әфталиттер мұрасын бөлуге байланысты одақтастар арасында жанжал шығып, ол тез арада шешілді. Түркілердің өз өскерін көрі алғып кеткені үшін Парсы жағы оларға үлкен көлемде алым төлеуге міндеттенді.

Түркілер Орталық Азияны жауап алғып, Қытайдан Жерорта теңізі елдеріне баратын Ұлы Жібек жолының едөуір бөлігіне ие болды. Жібек саудасы түркі қағандарына орасан зор кіріс өкелді. Жібек матасын сатып алушы негізінен Византия еді.

568 жылы түркі елшісі Маниах Византияға қағанаттың елшілігін басқарып барды. Император сарайы түркі елшілігін аса жоғары құрметпен қабылдады. Түркілер мен Византия арасында парсыларға қарсы өскери-

ТҮРИК ҚАҒАНАТЫ

№1 КАРТА



Қаған мемлекетті басқарды, жоғарғы сот міндетін атқарды, өскерге басшылық етті. Мемлекетті басқаруда тайпаның ақсүйек қауымына сүйенди. Өскери және азаматтық билікті басқаратын жүйе – ябғу, шад т.б. құрылды.

Билемеші өулеттің жасы жағынан ең үлкені қаған сайланды. Мұның өзі көмелетке жетпеген ханзаданы таққа отырғызудан сақтап, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Билік үнемі тәжірибелі адамдардың қолында болды. Улы қаған ордасы түркілердің байырғы қонысы – Алтайда орналасты.



Түрік мемлекетінде қарапайым халық *бұдун* (мемлекеттің қатардағы құрамы) аталды. «Бектер» ақсүйектер билік тобын құрады.

Қаған *ашина* руынан шыққан түркі еліндең ақсүйек қауымының ең таңдаулы өкілі саналды. Зерттеушілер «ашина» терминін әрқылды саралайды, біреулері бұл сөзді «текті қасқыр», ал басқалары «аспаннан жаратылған» деп түсіндіреді.

Түркілердің шыққан тегі бір болғандықтан, олардың жерге және соғыстан түскен

Ежелгі түркі жауынгерлері

- 2.2. 545 жылы түркілер тарих сахнасына шыққан кезде оларға елшілігі келген мемлекет
- А) Византия
Ә) Қытай
Б) Русь
В) Парсы
Г) Аштархан билеушілері
- 2.3. Бумын бастаған құрестегі оның басты жауы
- А) ғұндар
Ә) үйсіндер
Б) жужандар
В) монголдар
Г) меркіттер
- 2.4. Орталық Азиядағы жаңа мемлекет – Түрік қағанаты пайда болған жыл
- А) 572 жыл
Ә) 542 жыл
Б) 532 жыл
В) 562 жыл
Г) 552 жыл

§2.

БАТЫС ТҮРІК (603–704 жылдар) ЖӘНЕ ШЫҒЫС ТҮРІК (682–744 жылдар) ҚАҒАНАТТАРЫ

Бүгінгі сабакта мына сұрақтарға жауап берे аласыңдар:

- Батыс түркілері неліктен өз мемлекетін құрды?
- Батыс және Шығыс Түрік қағанаттарының даму ерекшеліктері мен ұқсас-тықтары және айырмашылықтары неде?
- яғы, шад, елтебер, тархан, бұйрық, қара бұдун, тат ұғымдары нені білдіреді?

Тақырыпты оқу барысында:

- ерте түрік қағанаттарының сыртқы саясатының негізгі бағыттарын анықтасыңдар;
- «Ұлы Дала» ұғымымен танысадыңдар.

Біртұтас Түрік қағанатының құлдырауы негізінде жаңа түркі мемлекеттері қалыптасты. Осы мемлекеттер шенберінде Ұлы Далада көне түркі халықтары одан әрі дамып, айналасындағы тайпаларға ықпал ете бастады. «Ұлы Дала» ежелден қалыптасқан ұғым. Ұлы Далаға Алтайдан Қара теңізге дейінгі кең-байтақ аумақ жатады. Оның негізін қазақтың жері құрайды. Ұлы Даланы мекендереген түркілер өз кезінде қуатты мемлекеттерін құрған.